

# Stille Zaterdag - Paaswake

## Naam

Paaszaterdag (*Sabbatum Sanctum* in het Latijn) volgt op Goede Vrijdag. Het is de zaterdag voor Pasen en de laatste dag van de vastentijd die begon op Aswoensdag<sup>1</sup>, een tijd die voorbereidt op het paasfeest. De paaszaterdag wordt ook wel Stille Zaterdag genoemd: op die dag luiden de klokken tot aan de paaswake (*Vigilia Paschalis*) niet. De Stille Zaterdag was voor de christenen een van de drie heilige paasdagen. De dag was een dag van waken, bidden en vasten. Op deze dag werd de eucharistie niet gevierd, 'omdat de Bruidegom is weggenomen' (Mattheüs 9:15). Liturgisch gezien duurde paaszaterdag tot de schemering. Daarna werd de paaswake gevierd met aan het slot de eucharistie.

In de Oosters Orthodoxe Kerk wordt de dag voor Pasen de Heilige en Grote Zaterdag of de Grote Sabbat genoemd. Men gelooft dat op deze dag Christus geestelijk nederdaalde in het dodenrijk (de *hades*) om de zielen van hen die daar worden vastgehouden te redden en naar het paradijs te voeren.

## Oorsprong

De eerste christenen kwamen in de late zaterdagavond voor het zondagse paasfeest bij elkaar. Ze luisterden dan naar het voorlezen en de uitleg van gedeelten uit de Bijbel. De hele nacht ging dit door. Tegen de morgen, bij het opgaan van de zon (het moment dat werd aangeduid met 'het kraaien van de haan'), besloten ze hun nachtwake (*vigilie*) met de viering van het avondmaal.

De kerkdienst in de paasnacht gold oorspronkelijk als de belangrijkste van het hele jaar en als het kloppend hart van alle christelijke feesten.

Kerkvader Aurelius Augustinus (354-430) noemde de paaswake de moeder van alle nachtwaken (preek 219). Hij bedoelde daarmee te zeggen dat de nachtwake van Pasen de oudste vorm van nachtwaken is in de christelijke traditie, maar wellicht ook dat deze wake de meest indrukwekkende viering van het jaar is. Het was het feest van het licht in de nacht. Men beleed Jezus' plotselinge komst midden in de nacht. De gemeente die bijeenkwam in de paasnachtwake stond gericht op de toekomst: ze vierde de komst van de Mensenzoon, de Heer die was opgestaan en zijn gemeente wilde meevoeren naar de lichtende stad van God.



<sup>1</sup> De vastenperiode eindigt op de Stille Zaterdag 's middags om 12.00 uur.



*Sacramentarium Gelasianum Vetus*, Titelblad en beginwoorden, achtste eeuw, perkament, 33,4 x 26 cm, Vaticaan: Biblioteca Apostolica

Een hoogtepunt in de paasnacht was het dopen van doopkandidaten (catechumenen): na soms jaren van voorbereiding werden ze nu in de doopkerk ondergedompeld in of begoten met water.<sup>2</sup> Nadat daarna hun voorhoofd was gezalfd, mochten ze zich kleden in witte mantels. De wachtende gemeente verwelkomde hen met een vredeskus en met de viering van het avondmaal / de eucharistie.

In het Westen werd in de Middeleeuwen de kerkdienst steeds vroeger gehouden. Waarschijnlijk was dit om praktische redenen. Alleen van asceten kon verwacht worden dat ze de hele nacht waakten en baden. Tenslotte bleef er van de nachtwake niets meer over. Toen de viering op zaterdagmorgen werd gehouden, werd het een kerkdienst van de geestelijkheid waaraan maar weinig gemeenteleden deelnamen. Teksten, tekens en verloop van de oude paasnachtliturgie (bijvoorbeeld het binnenbrengen van het licht) verloren daarbij veel van hun betekenis en konden in hun oorspronkelijke zin nauwelijks meer begrepen of herhaald worden.<sup>3</sup> Pas in de jaren vijftig van de twintigste eeuw kwam weer aandacht voor de oorspronkelijk vorm van de paaswake.<sup>4</sup>

<sup>2</sup> Tertullianus (circa 160 - circa 230) en Hippolytus (circa 170 - circa 235) gaven de doop een plaats in de paaswake. In het sacramentarium *Gelasianum Vetus* (zevende / achtste eeuw) wordt een driemaal herhaalde onderdompeling voorgeschreven. Na de onderdompeling werden de dopelingen naar de bisschop geleid. Deze legde hen de handen op, zalfde hen en tekende op hun voorhoofd een kruis, waardoor - zo geloofde men - de heilige Geest werd gegeven. De doopdienst werd besloten met de hymne 'Gloria in excelsis', die de overgang markeerde naar de viering van de eucharistie. De zojuist gedoopten mochten aan de eucharistie deelnemen, want ze behoorden nu tot de 'familia Dei', het gezin van God.

<sup>3</sup> Karl-Heinrich Bieritz, *Het kerkelijk jaar. Christelijke feestdagen vroeger en nu*, Amsterdam: Prometheus 1995, 119.

<sup>4</sup> In de Rooms Katholieke Kerk werd vanaf 1951 de paaswake weer van zaterdagnacht op zondag gehouden.



## Lichtceremonie



‘Licht van Christus’ (*Lumen Christi*). Allen antwoorden: ‘Heer wij danken u’ (*Deo gratias*). Ze steken hun kaarsen aan de paaskaars aan, zodat de kerk feestelijk verlicht wordt. Na de intocht plaatst de diaken de paaskaars op de kandelaar in het midden van het priesterkoor of bij de ambo.<sup>9</sup>

Ook veel protestantse vieringen beginnen met het binnenbrengen van de paaskaars. De roep luidt: ‘Christus is het licht’ of ‘Christus, licht voor de wereld’, waarop allen kunnen antwoorden: ‘Eeuwig dank aan God.’ Na de laatste uitroep wordt het licht uitgedeeld aan alle aanwezigen. Er worden enkele teksten gezegd en een lied gezongen. Vervolgens doven de aanwezigen hun eigen kaars<sup>10</sup> en begint de ‘dienst van het Woord’.

Overeenkomstig de lichtritus die in de twaalfde eeuw ontstond<sup>5</sup>, begint de rooms-katholieke liturgie van de paaswake met het binnendragen in een nog duistere kerk van de paaskaars<sup>6</sup>: de (zeer) grote kaars die bij uitstek het symbool is van het Licht, van Jezus Christus die het duister overwon en het leven aan het Licht bracht. In veel gevallen is de paaskaars aangestoken aan het paasvuur<sup>7</sup> dat voor de kerk brandt.<sup>8</sup> Tijdens het binnendragen loopt de diaken met de paaskaars voorop. Hij stopt driemaal en roept op een telkens hogere toon:



<sup>5</sup> Dit gebruik gaat mogelijk terug op de lichtceremonie in de joodse familie aan het begin van de sabbat.

<sup>6</sup> Op de kaars staat een christelijk symbool en dikwijls de alpha en omega (de eerste en laatste letter van het Griekse alfabet, symbool van Christus) en het getal van het lopende jaar.

<sup>7</sup> In Frankische en Keltische streken ging men in de vroege Middeleeuwen naar buiten om met een vuursteen vuur uit de rotsen te slaan (‘... en die rots was Christus’, 1 Corinthe 10:4). In de Duitse landen en onder andere te Cluny (Frankrijk) hanteerde men op de Stille Zaterdag een brandglas en ving zo de stralen op van de ‘Zon der Gerechtigheid’ (Christus).

<sup>8</sup> In veel rooms-katholieke parochies brandt voor de kerk een vuur waaromheen de gelovigen zich verzamelen. De priester begroet hen, houdt een korte inleiding over de betekenis van het feest en zegent het vuur met een gebed. Vervolgens steekt hij vijf wierookkorrels in kruisvorm in het kruis en zegt daarbij: ‘Door zijn heilige wonden beschermde en behoeft ons Christus de Heer’. Daarna wordt de paaskaars aan het vuur aangestoken en volgt de intocht of processie in de donkere kerk.

<sup>9</sup> Lessenaar voor de lezingen.

<sup>10</sup> Uit de derde eeuw bleef een anekdote bewaard van een paaswake te Jeruzalem. Kaarsen waren toen nog niet in gebruik; men brandde lampen op olijfolie. Maar in die nacht kwam men olie tekort. ‘Omdat een vreselijke neerslachtigheid de hele gemeente beving, gaf Narcissus (de bisschop) aan degenen die voor de lampen te zorgen hadden, opdracht water te putten en het bij hem te brengen. Toen ze dat onverwijd hadden gedaan, sprak hij een gebed uit over het water en in oprecht geloof in de Heer moedigde hij hen aan het in de lampen te gieten. Toen ze dat gedaan hadden, veranderde tegen alle verwachting in, door een wonderlijke goddelijke kracht, het water in olijfolie!’ Het aardige van deze legende is dat ze verband legt tussen het licht

## Lezingen

De dienst van het Woord, waarin lezingen uit de Bijbel en de uitleg centraal staan, behoort tot de oorspronkelijke inhoud van de paasnachtviering. Het rooms-katholieke leesrooster kent in totaal negen lezingen: Genesis 1:1-2:2; Genesis 22:1-18; Exodus 14:15-15:1; Jesaja 54:5-14; Jesaja 55:1-11; Baruch 3:9-15 en 32-4:4; Ezechiël 36:16-17a en 18-28; Romeinen 6:3-11; Mattheüs 28:1-10 / Marcus 16:1-7 / Lucas 24:1-12. Om pastorale redenen beperken de voorgangers dikwijls het aantal oudtestamentische lezingen tot twee of drie, waarbij in ieder geval het verhaal van de doortocht door de Rode Zee (Exodus 14:15-15:1) aanwezig is. Het protestantse leesrooster kent acht lezingen: Genesis 1:1-2:2; Genesis 22:1-18; Exodus 14:15-15:1; Jesaja 54:5-14; Jesaja 55:1-11; Ezechiël 36:24-28; Sefanja 3:12-20; Romeinen 6:3-11. Ook hier beperkt de voorganger meestal het aantal lezingen. De eerste en de laatste lezing ontbreken vrijwel nooit. Elke lezing wordt gevolgd door een antwoordlied.

In de Duitse protestantse liturgie wordt de reeks lezingen, gezangen en gebeden na de zesde lezing afgebroken. Dan wordt er gedoopt en/of aan de doop van de gelovigen herinnerd en een geloofsbelijdenis uitgesproken. In de rooms-katholieke liturgie wordt na de zevende lezing een onderbreking ingelast: de altaarkaarsen worden aangestoken en de priester zet het gloria<sup>11</sup> in. Intussen luiden de kerkklokken. Met de negende lezing en een overweging wordt de woorddienst afgesloten.

### **Doop, openbare belijdenis en doopgedachtenis**

In een rooms-katholieke viering volgt na de woorddienst de 'litanie van alle heiligen', een smeekbede waarin alle heiligen worden aangeroepen om voor de gelovigen te bidden tot God. Vervolgens wordt het doopwater gewijd: tijdens een zegengebed, dat herinnert aan de betekenis van het water (schepping, zondvloed, Rode Zee, doop van Jezus, water uit Jezus' zijde) wordt de paaskaars (eenmaal of driemaal) in het water gedompeld. Daarna kan er gedoopt worden. Wordt er niemand gedoopt en wordt er ook

### **Een dankzegging: In het Licht**

Om de eerste dag van de rest van ons leven,  
om het licht dat telkens weer doorbreekt,  
om de warmte die de kilte verdrijft,  
om de geuren van groen om ons heen.

Om de mensen die wél worden bevrijd,  
om wie zich niet neerleggen bij onrecht,  
om wie opstaan tegen leugen en bedrog,  
om wie werken aan een andere toekomst.

Om wie zich geven aan het welzijn van mensen,  
om wie verzorgen, verbinden en genezen,  
om wie een toevlucht zijn voor ontheemden,  
om wie vertroosten, verzachten en sterken.

Om wie het patroon van geweld wil verbreken,  
om wie het oude liedje niet meer wil zingen,  
om wie het waagt zonder te willen winnen,  
om wie nieuwe wegen zoekt, ook de smalle.

Om alle kinderen die ons leven versieren,  
om alle momenten van vrolijk plezier,  
om alle vriendschap, gemeenschap en liefde,  
om alle verrukking van kunst en cultuur.

Om alle getuigen wier woorden nog spreken,  
om alle opwekkende mooie verhalen,  
om alle goede gebaren en wenken,  
om alle dromen en daden van hoop.

Om de laatste der dagen, het diepste geheim,  
als alle tranen zullen worden afgewist  
en alle ogen zullen worden geopend  
in het zoete licht van de morgen:  
Halleluja, halleluja, halleluja!

Niek Schuman (°1936).

van Pasen en het water van de doop (Klaas Touwen, 'Als Pasen en Pinksteren op één dag vallen. De vijftig dagen van Pasen, in: *Woord en Dienst* 9 april 1993, 147).

<sup>11</sup> De lofprijzing van God.

5

geen doopwater gewijd, dan is er een ander zegengebied over het water (wijwater)<sup>12</sup>. De doopviering wordt afgesloten met de doopgedachtenis en de vernieuwing van de doopbelofte door de gelovigen: na een inleiding door de priester en de afzwering van het kwaad door de gelovigen volgt een gebed en de besprenkeling van de gelovigen met het gezegende water. De doopgedachtenis gaat terug op de gewoonte in de vroege Middeleeuwen de 'verjaardag van de doop' te vieren. De doopviering wordt met voorbeden besloten.

In een protestantse viering kunnen doop, openbare belijdenis en doopgedachtenis ook een plaats hebben. In de doopgedachtenis belijdt de gemeente haar geloof samen met hen die openbare belijdenis van het geloof afleggen en samen met hen die gedoopt zullen worden of de doop voor hun kinderen vragen. Na de openbare belijdenis en de bediening van de doop of na de doopgedachtenis wordt de viering vervolgd met de lezing van het evangelie van Pasen. De klokken worden nu (weer) geluid en de gemeente zet een feestelijk paaslied in.



### **Avondmaals- of eucharistieviering**

Op de doopviering volgt in de rooms-katholieke liturgie de eucharistieviering. Deze begint met een gebed over de gaven en besluit met een plechtige slotzegen. In een protestantse paaswake is er dikwijls een avondmaalsviering.

### **Orthodoxe traditie**

De paasnachtwake treffen we nog aan bij oosters-orthodoxe kerken. Gewoonlijk gaat het daarbij als volgt: de gemeente komt 's avond om elf uur bijeen. De weinige kandelaars en lampen in de kerk die nog branden, worden gedoofd. Allen wachten in duisternis en stilte op de intocht van de geestelijken. Er volgen overeenkomstig de Byzantijnse ritus<sup>13</sup> vijftien lezingen uit het Oude Testament, afgewisseld door gebeden, koorzang, liturgische handelingen en momenten van stilte en meditatie. Alle gemeenteleden staan tijdens de wake die de hele nacht duurt. Alleen wie dat niet vol kan houden, gaat zo nu en dan even zitten. In de Griekse traditie strooit de geestelijkheid laurierbladeren en bloembladeren door de gehele kerk om de verbrijzelde poorten<sup>14</sup> en verbroken ketenen van de hel en Jezus' overwinning op de dood te symboliseren.<sup>15</sup>

<sup>12</sup> Wijwater of heilig water is water dat door een priester gewijd is. Dit water wordt in de Rooms Katholieke Kerk gebruikt bij verschillende religieuze handelingen. Het belangrijkste gebruik van wijwater is bij de doop. De dopeling wordt dan met wijwater overgoten. Een ritueel in de paasnacht dat hiermee te maken heeft, is de besprenkeling met wijwater met een wijwaterkwast, dit als herinnering aan en hernieuwing van de eerder ontvangen doop. Wijwater vindt men ook bij de ingang van katholieke kerken. Bij de deur bevindt zich een kom (vaak mooi versierd of in de vorm van een schelp) met het water. Bij binnenkomst doopt een gelovige zijn vingertoppen in het water en slaat een kruisje. Wijwater mag na gebruik niet zomaar in de gootsteen worden weggespoeld, omdat er een zekere waarde aan wordt gehecht. Het mag wel worden opgedronken of aan planten worden geschonken.

<sup>13</sup> In veel gevallen de Goddelijke Liturgie van de Heilige Basilius de Grote (310-379).

<sup>14</sup> In het Nieuwe Testament wordt het dodenrijk, de hades, gezien in het inwendige van de aarde: het ligt in de grootste diepte (Mattheüs 11:23; Lucas 10:15), en het heeft poorten (Mattheüs 16:18). Volgens sommige teksten is het bestaan van het dodenrijk temporeel begrensd: het dodenrijk neemt de zielen na de dood op (Lucas 16:23; Handelingen 1:18) en geeft ze bij de opstanding weer terug (Openbaring 20:13); de opstanding is het definitieve einde van het dodenrijk (Openbaring 20:14). Andere teksten wijzen erop dat de zielen van de ongelovigen in het dodenrijk zijn (1 Petrus 3:19) en die van de rechtvaardigen in het 'eeuwig huis' bij de Heer (2 Corinthe 5:8).

<sup>15</sup> Dat Jezus is gestorven en begraven, betekent in de joodse en joods-christelijke opvatting hetzelfde als de uitspraak dat hij naar de *sjeool* / de *hades* / de dodenwereld is gegaan. Er bestaat geen eensduidende bewijsplaats in het Nieuwe Testament voor een afdaling van Jezus in de hel na de dood, die iets meer wil uitdrukken dan een binnengaan in de dodenwereld. Het Nieuwe Testament spreekt niet over een hellevaart als laatste uitdrukking van zijn lijden, een laatste gebeuren van vernedering na de dood; het spreekt evenmin over een hellevaart als een uitdrukking van zijn overwinning, een eerste gebeuren van verheffing voor de opwekking. De voorstelling van een activiteit van Jezus tussen zijn dood en zijn nieuwe leven berust in hoge mate op speculatieve interesses; ze is afgeleid van bepaalde teksten in het Nieuwe Testament (vooral

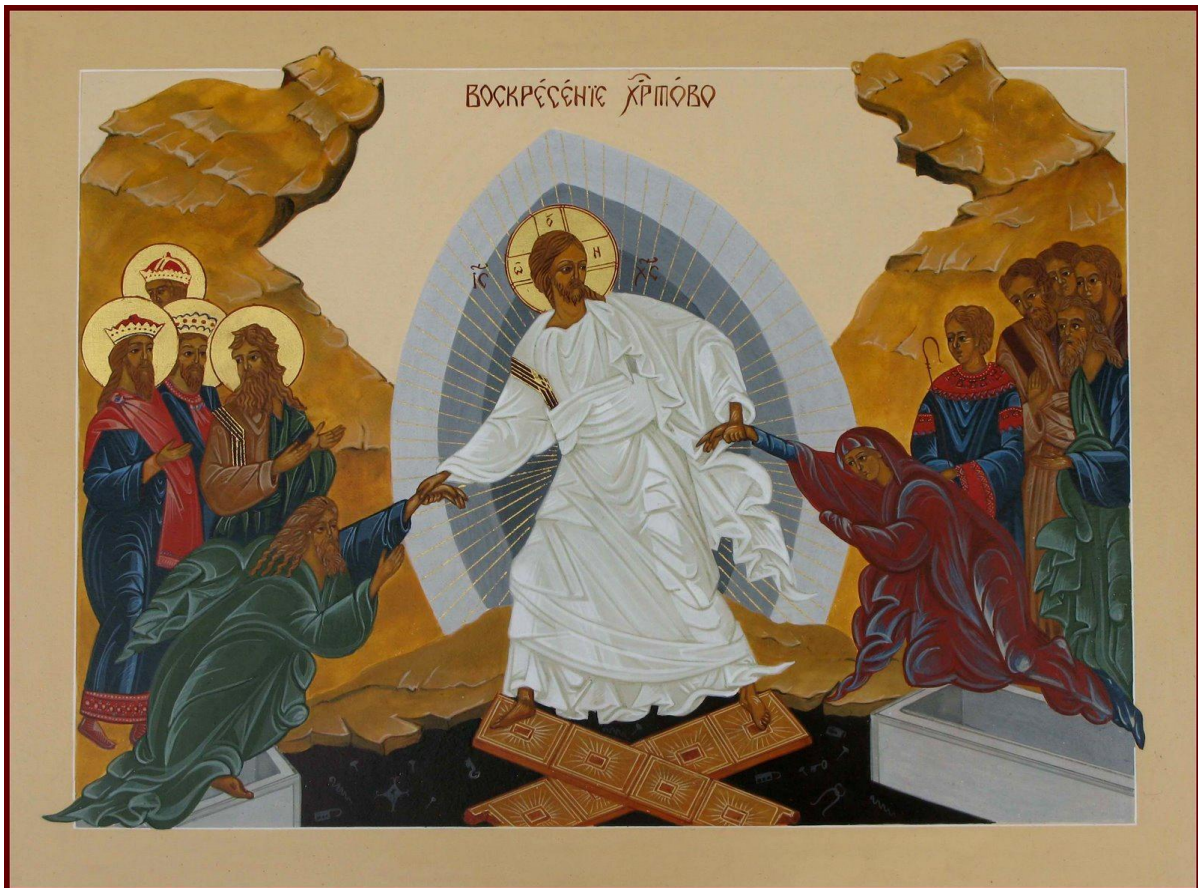




Interieur van een oosters-orthodoxe kerk.

Als het licht begint te worden, lopen de gemeenteleden met brandende kaarsen om de donkere kerk heen. Alle zwarte bekledingen en gewaden worden vervangen door witte. Het epitaphion (het doek waarop de gestorven Jezus is geborduurd) wordt in een plechtige processie naar de altaarruimte gebracht en op het altaar gelegd. De diaken bewierookt de gehele kerk. De liturgische sfeer verandert van verdriet in blijdschap. Het paasverhaal (vaak Marcus 16:1-8) wordt voorgelezen. Nu klopt de priester driemaal met het kruis tegen de gesloten kerkdeur. Deze gaat open en allen trekken met hun brandende kaarsen de kerk in. De gewijde klanken van de nacht, de stilte en spanning worden nu doorbroken. Er wordt een passend paaslied ingezet: 'Christus is opgestaan uit de doden. Hij heeft de dood door de dood overwonnen en aan de doden in de graven het leven geschonken.' De gelovigen geven elkaar een hand en zeggen daarbij: 'De Heer is waarlijk opgestaan'. Soms ook geven ze elkaar de vredeskus. Ieder heeft iets uitbundigs. Kinderen komen binnen. De vespers (morgengebeden) sluiten de viering af. Daarna gebruiken de gelovigen met elkaar in een feestelijke versierde zaal het paasontbijt.

© L. den Besten  
Zevenaar 31 maart 2011



Marja Benschop-Smit, *De verrijzenis van Christus ofwel de nederdaling ter helle*, icoon, 24 x 30 cm.

In de vierde eeuw schoof de kerk in haar belijdenis tussen de begrafenis en de opstanding van Jezus de hellevaart van Jezus in. De bedoeling was om een meer gedetailleerde beschrijving te geven van Jezus dood: hij had niet alleen de lichamelijke gevolgen van het sterven ondervonden, maar ook dat wat de dood betekent als het lot dat door de zonde wordt veroorzaakt en de mens als persoon aantast, namelijk de uitsluiting van God en van heil.

De voorstelling van de hel berust geheel op fantasie. De Oosters Orthodoxe Kerk ziet de hellevaart van Jezus niet als een expressie van zijn lijden, maar als een triomftocht. Vaak is dit afgebeeld in de christelijke kunst: de opgestane Jezus die de deuren van de hel heeft opengebrouwen (en onder zijn voeten heeft) en Adam en Eva, de stamouders van de mensheid, bevrijdt uit de hel. Een vergelijkbare voorstelling vinden we ook elders in het kader van een verlossermythologie: Ishtar (de god van de hemel en de lucht) reist naar de hades (het schimmenrijk); Odysseus (een figuur in de mythencyclus rond de Trojaanse Oorlog) bezoekt de onderwereld.



